

A szociális alrendszer

Amint láttuk a gazdasági alrendszer működése a javak elosztását is szabályozza: a termékeket és szolgáltatásokat előállítók – a piac diktálta értékben – mint fogyasztók jutnak hozzá a mások által előállított javakhoz és szolgáltatásokhoz. Hogy éppen mennyihez, az nem teljesen piaci kérdés, mert az emberek sokszor érzik igazságtalannak a piac diktálta arányokat. Miért keres többet egy benzines, mint egy tanító, egy bankár, mint egy elméleti fizikus, egy közlekedési rendőr, mint egy favágó stb. A társadalmak, mióta világ a világ igyekeznek mindenféle erkölcsi normákat és értékeket érvényesíteni a különböző foglalkozású emberek jövedelemszintjét illetően. A modern társadalmakban ezeket a megfontolásokat a szociális igazságosság követelményeként foglalják össze. Ez nagyjából a premodern nyugat keresztényi szeretetének és testvériségének felel meg.

Ebben a részben tehát azzal fogunk foglalkozni, milyen módon módosítja a társadalom az anyagi javak elosztását a természetes piaci mechanizmushoz képest.

Kezdjük azzal, hogy bármely népesség jelentős hányada nem munkaképes, és így nem tud gazdasági szereplőként megjelenni. Ez az arány a modern társadalmak kb. felét teszi ki. Ami logikus is, hiszen a nem munkaképesek magától értetődő kategóriái a legfiatalabbak – a gyerekek és tanulók – valamint a legöregebbek – a nyugdíjasok – adják. Hozzájuk jönnek még a mindenféle fogyatékosok, értve ez alatt a testi, szellemi és bizonyos értelemben erkölcsi fogyatékosokat is – értve ez utóbbi kategória alatt azokat a lecsúszott munkanélkülieket, akik nem is próbálnak munkát találni. Mivel a modern társadalmakra jellemző, hogy a fiatalok sokáig tanulnak, az öregek sokáig élnek, a fogyatékosokat pedig életben tartják, így ezek együtt akár a lakosság többségét is alkothatják (pl. Magyarországon). A premodern társadalmakban a munkaképesek aránya értelemszerűen nagyobb, mert a gyerekeket azonnal munkára fogják, az öregek nem sokkal élik túl azt a momentumot, amikor már nem bírnak dolgozni, a fogyatékosok túlélési esélyei pedig minimálisak.

A különbségek ellenére egyértelműen meg lehet fogalmazni a szociális alrendszer funkcióját, ami a társadalom nem munkaképes tagjainak ellátása. Ahogy már megszokhattuk, az elhatárolás itt sem lehet borotvaéles. Van, aki a szociális alrendszer funkcióját a rászorultak megsegítésében látják. Na de kik azok a rászorulóak? Egy munkaképes munkanélküli rászoruló-e? Vagy az a beteg, akinek a diagnózisa alkoholizmus? A lényeg az, hogy tudományos módszer azon emberek körének meghatározására, akik a szociális alrendszer gondoskodása alá tartoznak, nem létezik. Többé vagy kevésbé általános közmegegyezés működik csupán arra nézve, hogy milyen alapon és milyen szinten kell valakit ellátni a szociális alrendszernek. A továbbiakban tehát abból indulunk ki, ami a modern társadalmakban beletartozik ebbe a körbe. Annál is inkább, mert az alrendszer struktúrái is ezen közmegegyezési kategóriák ellátására épülnek rá.

A sorrendet az érthetőség szempontjából állítottam fel. Kezdjük tehát a betegeknél. Annál is inkább, mivel olyan viszonyok között élünk, amikor egy elvileg ingyenes egészségügyi ellátó rendszer működik gyatrán és korán sem ingyenesen. Az alapelv azonban világos: a társadalom a betegeket rászorulóknak tekinti, és ellátásuk feladatát magára vállalja. E feladat végrehajtására intézményeket hoz létre, és ez az intézményrendszer egyike a szociális alrendszer struktúráinak. Egyszerűnek tűnik,

hogy a kórházak és rendelők alkotják ezen rendszer gerincét és ezeket kell az egészségügyi szociális részrendszer intézményi háttérének tekinteni. Na de mi van a magánklinikákkal? Az rendben van, hogy mifelénk ezek még nem terjedtek el széleskörben, de az amerikai filmekből ismerősek, és működésüket jól modellezik a nálunk is létező magán fogászatok. Egy magánfogászat épp olyan szolgáltató egységként jelenik meg a fogyasztó előtt, mint egy fodrászat. Pénzért szolgáltatást végeznek: fogsort vagy frizurát hoznak rendbe. Eszerint ha valakinek egy magánklinikán pénzért, de fájdalommentesen tömik a fogát, akkor gazdasági tranzakció történt, ha pedig állami fogklinikán ingyen, de fájdalmak közepedte, akkor a szociális alrendszer gondoskodásában részesült az illető.

A betegellátás, mint szociális alfunkció igazi strukturális háttérét nem annyira a gyógyítást közvetlenül végző egységek képezik, hanem az, ahogyan azok finanszírozását megoldják. A modern társadalmakban ezt a rendszert társadalombiztosításnak hívják. A lényege pedig az, hogy a lakosság egészségügyi alapellátásához szükséges összeget kivonják a gazdaságból. A gazdaságból a pénzt adók formájában lehet kivonni; a szóban forgó adónemet TB járuléknak hívják. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a gazdasági szereplők befizetnek annyi járulékot, amely elég az egész lakosság egészségügyi alapellátására.

Ezzel nagyjából megmagyarázható, miért kell valakitől adó formájában elvenni a pénzt, majd azt odaadni a kórháznak, ahol már csak az orvosnak kell csúszópénzt fizetni az ellátásért. Elvileg egyszerűbb lenne a gazdasági szereplőnél otthagyni a pénzt, hogy az fizessen az egészségügyi szolgáltatásért, ha megbetegszik. Nem próbálnak például körömadót szedni a célból, hogy az állam manikűrösöket fizessen, akik majd ingyen vágják a polgárok hosszúra nyúlt körmeit. Az ápolts körmökhez való jog nincs alapszükségletként elismerve, mint az egészségügyi alapellátáshoz. És mivel a társadalom nagy része nem gazdasági szereplő, tehát a rájuk eső részt sem tudják befizetni. Azok állják a ceppet, akik legális munkajövedelemhez jutnak. Az ilyen újraelosztó rendszereket szolidárisnak is szokták hívni abból kiindulva, hogy egyesek mintegy együttérzésből fizetik mások számláját. Könnyű ugyanis belátni, hogy egy jó egészségnek örvendő, jól kereső szakember folyton csak fizet és – ha szerencséje van és nem betegszik meg – semmit sem kap a pénzéért. Ha csak a biztonságérzetét nem számítjuk.

Könnyű belátni, hogy az egészségügyi ellátással kapcsolatos legfontosabb gyakorlati kérdés azoknak a szolgáltatásoknak a meghatározása, amelyek alanyi jogon járnak. Ennyi adót kell ugyanis TB járulék formájában fizetni, hogy az ingyenes ellátást nyújtó egészségügyi szolgáltató egységeket finanszírozni lehessen. Egyébként, rosszabb esetben, olyan állapotok uralkodnak el, amelyeket mi tapasztalunk. Mivel nem lehet elég pénzt behajtani, ezért az egészségügyi intézményrendszer lerohad: az infrastruktúra (épületek, műszerek) romlik, elavul, az alulfizetett egészségügyiiek pedig egyre gyatrábban dolgoznak, azt is hálapénzért. Az egyszerű adócsaló ukrán honpolgár pedig szidja a névleg ingyenes rendszert, ami csúszópénzek formájában húzza ki a zsebéből azt a pénzt, amit benzinezéssel keresett, és amiből értelemszerűen nem fizet TB járulékot. Akinek pedig nincs miből hozzáfizetni, az imádkozhat az orvosi eszköjüket komolyan vevő élheterlen orvosok, valamint az ismeretlen holland

adományozó lelki üdvéért. Ha nem akad ilyenre, akkor elátkozhatja az éppen hatalmon lévő politikai garnitúrát vagy bárkit, aki eszébe jut.

Bár minket ez aligha vigasztal, de hézagmentes rendszer sehol sem működik. Az egészségügyi rendszerek mindenütt pénzhiánnyal küzdenek, mindenütt elkeseredett viták tárgya, hogy kinek milyen szolgáltatások járnak, mekkora járulékfizetési terhelés mellett.

A betegek jóval nagyobb arányban öregek, mint fiatalok. Ilyen értelemben az egészségi állapotuk miatt tartósan vagy időlegesen munkaképtelenek ellátásának problematikája átvezet a másik nagy szociális újraelosztó rendszerhez, a nyugdíjbiztosításhoz. Ennek működési logikája igen hasonló a TB-hez. Mindenkitől, aki dolgozik beszedik az adót, amelyet ezúttal nyugdíjjáruléknak hívnak és abból kifizetik a nyugdíjasok nyugdíját. Itt is a dolog gyakorlati oldala a húzós, hiszen el kell dönteni, kinek milyen minőségű és mennyiségű munka után, mennyi jár. Némi durva, de lényegretörő egyszerűsítéssel meg kell saccolni, hogy mennyi pénzt kell elvenni egy dolgozótól, hogy megélhetését fedező nyugdíjat lehessen neki fizetni arra a pár évre, ameddig élni fog azután, hogy abbahagyta a szénbányászatot, az esztergályozást vagy a gyerekek dresszírozását. A gond csak az, hogy mi az az életszínvonal, ami jár az öregnek, illetve hogy a gyakorlatban mennyi nyugdíjjárulékot lehet kipréselni a gazdasági szereplőkből. Mert hát lesz olyan, aki szorgalmasan gürcöl és nyugdíjba vonulásának másnapján beadja a kulcsot. Más pedig egész életében tengett-lengett, kerülte a helyzeteket, amikor az adót be tudták volna vasalni rajta, és vidáman éldegél évtizedekig a nyugdíjkorhatár elérése után. Megint csak muszáj a dolgozókkal kifizettetni a nem dolgozók öregkorát. A nyugdíjellátás is szolidáris rendszerben működik.

Ha nem működne így, mindenki abból élne, amit öreg korára félretett. Persze ha nem vennék el tőle a pénzt nyugdíjjárulék formájában, többet tudna félre tenni. Ez esetben azonban sorsukra kellene hagyni azokat, akik önhibájukon kívül nem tudják felhalmozni. Abban persze soha nincs teljes egyetértés, mi számít önhibának. Illetve, hogy mennyi (befizetés először, nyugdíj utána) számít méltányosnak.

Ha a befizetők azt tapasztalják, hogy olyan embereknek biztosítanak túl magas öregkori járandóságokat, akiknek szerintük nem járna, megnő az esélye az adó alóli kibújásnak.

Éppen ezért szerte a világon magánnyugdíjbiztosítással kísérleteznek. Lényege az, hogy a kifizetendő nyugdíjak arányossá válnak a befizetésekkel. Mindenki saját nyugdíjalapjára gyűjti a pénzt, ami alig különbözik egy közönséges bankszámlától. Csak míg a bankszámlára nem kötelező pénzt befizetni, addig a nevesített nyugdíjfolyószámlára igen, a nyugdíjpénztárnál épp úgy forgatják és kamatoztatják betéteseik pénzét, mint a bankok, csak szigorúbb feltételek (alacsonyabb kockázati besorolású papírokkal) mellett és több helyen meg lehet örökölni az elhunyt nyugdíjszámláját. Ez mind nagyon szép, de attól még el kell tartani azokat az öregeket is, akik nem tudtak pénzt felhalmozni nyugdíjszámlájukon.

Különösen éles a probléma azokban a társadalmakban, ahol szolidáris rendszerről próbálnak átállni a személyi számlásra. Hiszen azoknak a nyugdíját, akik most öregek, azoknak a befizetéseiből kellene fizetni, akik most elkezdik felhalmozni számláikon a saját jövőbeli nyugdíjaikat. Ráadásul

a demográfiai helyzet (egyre kevesebben vannak a munkaképes korúak, vagyis az eltartók), a munkanélküliség tovább rontja az eltartó-eltartott arányt. Ehhez jön még, hogy a mostani öregeknek a szocializmus idején befizetett pénzeiből viszonylag kevés hasznos gazdasági befektetést eszközöltek (pl. jó utakat), mert kellett a pénz a fegyverkezési versenyre, a kubai, angolai, afgán forradalom megsegítésére, valamint a szibériai folyók visszafordításáról szóló tervek elkészítésére. A problémát abban az esetben lehetne kezelni, ha felpörögne a reális gazdaság, és ez által megnőnének a befizetések. Enélkül marad az öregek ígéretekkel való etetése arra a pár évre, amíg a nyomor körülményei között még életben tudnak maradni.

Végül vessünk egy pillantást arra a kategóriára, amelynek az eltartása a legkézenfekvőbb társadalmi feladat. A fiatalok (csecsemőktől az egyetemi diákokig) felnevelése és kitanítása tulajdonképpen alig tekinthető jótékony cselekedetnek, hiszen itt nyilvánvalóan hosszú távú befektetésről van szó a társadalom részéről. Annak fennmaradásához ugyanis elengedhetetlenül szükséges, hogy a társadalmi termelés folyamatába mindig kellőképpen képzett új szereplők lépjenek be. Az öregek ellátásáról szóló rész nagyjából azt is felvázolta, hogyan néz ki a nyugati társadalmaknak a demográfiai katasztrófája, amit a kevés új belépő idéz elő.

Az állam fő hozzájárulását ebben a témában az oktatási rendszer fenntartása adja. Az állam, mint a társadalom képviselője megpróbálja a felnövekvő nemzedék képzettségi szintjét legalábbis szinten tartani, lehetőség szerint növelni. Az ehhez szükséges pénzt azonban nem tudja az érintettektől elvenni, hanem csak a szüleiktől. Az előző két újraelosztó rendszerhez hasonló kérdést úgy kell átfogalmazni, hogy nem lenne-e egyszerűbb otthagyni a családoknál a pénzt, hogy azok úgy taníttassák a csemetéiket, ahogy óhajtják. Jelenleg az állam elveszi a szülőktől a pénzt, majd fizeti belőle az iskolákat (az infrastruktúrától a tanítók fizetésével bezárólag), ahová kötelező módon beteleri a gyerekeket. Amely szülő minőségi oktatást óhajt, külön tanárokat fizet, hogy beleverjék a helyzetet még felfogni nem képes iskolás fejébe azt a tudást, amit a lerohadt iskolákban az alulfizetett tanítóktól nem kap meg. Vagy ami ugyanaz: fizetett elitiskolákba járattja a csemetéjét. Ezt azonban a többség nem engedheti meg magának. Itt ugyanarra az érvelésre lyukadhatunk ki, mint a többi közös kondér elven működő újraelosztó rendszerénél: valahogy ki kell taníttatni a szegény vagy más okból nehezen működő családok gyermekeit is. Meg kell próbálni megmenteni az árva tehetségeket, és meg kell próbálni megakadályozni, hogy a lecsúszott munkanélküli családok sarjai eleve alkoholista munkakerülőkné nevelődjenek. Ha máshol nem, legalább az iskolában tanulják meg, mi az a munka (tanulás), rend, fegyelem, teljesítmény, előmenetel stb.

Az oktatáson kívül az államnak támogatnia kell még értelemszerűen az árvákat, félárvaakat és azokat, akiknek a szülei veszélyt jelentenek rájuk. Vagyis az államnak még külön családtámogatási programokat és árvaházakat kell finanszíroznia. Ahogy az előző példákban, itt sem a szolgáltatást végző egység a szociális funkciót ellátó struktúra magja. Ahogy a betegek esetében nem a kórház, az időseknél nem az öregek otthona, úgy az oktatási rendszerben sem az iskola, hanem annak finanszírozása a lényeg. Hiszen iskolákat, óvodákat, bölcsődéket, egyetemeket, továbbképző tanfolyamokat lehet üzleti alapon is működtetni. A mi körülményeink között is mindennapi tapasztalat

– akárcsak szerte a világon – hogy van egy mindenkinek szánt gyatrán működő állam által finanszírozott rendszer, és mellette üzleti alapon a gazdagok igényeit kielégítő szolgáltató egységek.

A szociális funkciót a társadalomban nemcsak az állami újraelosztó rendszerek végzik. Bár kétségtelen tény, hogy a modern társadalmaknak ez az egyik legfőbb jellemzője. Ilyen értelemben fejtegetéseimnek ezt a részét úgy is lehet olvasni, mint a szociológiai-történelmi társadalomtípusok (pre-, poszt-, és industriális) ismertetésének folytatását. Néhány vizsgakérdés nem is lesz külön alegységként kifejtve, hanem a különböző fejezetekben található leírásokból kell majd összerakni őket.

Tehát a nem gazdasági szereplők eltartását nemcsak az állami intézmények végzik, hanem magánintézmények is. Ezek közül a legfontosabb a család. A család az, amely ha jól működik képes gondoskodni az ifjabb nemzedék felneveléséről és képzéséről. Régebben (pár évtizeddel ezelőtt) az öregek eltartása is magától értetődő családi feladat volt, és a jelenlegi totális nyomor körülményei között Ukrajnában újra azzá vált. Akárcsak a nyomorékokról és más súlyos fogyatékos emberekről való gondoskodás.

A premodern-tradicionális társadalmakban hiányzott a mai értelemben vett modern állam, amely képes lett volna elvégezni a szociális újraelosztó rendszerek működtetésével járó gigászi kizsaroló és szervezési munkát. A tradicionális társadalmak rendi-feudális elitje magáról gondoskodott, az államapparátus a jelenlegihez képest elhanyagolható volt, így a társadalmat többnyire csak háborúk alkalmával (amiből viszont sok volt) sarcolták meg. A fiatalokat (akik túléltek a csecsemőkort) épp úgy a nagycsaládok munkaképes tagjai tartották el, mint az öregeket és fogyatékosokat arra az időre, amíg életben maradtak. Modern orvostudomány híján ez az idő rövid volt. A család tehát a premodern társadalmak univerzális újraelosztó struktúrájaként látta el a társadalom szociális funkcióinak oroszlánrészét. A modern társadalmakban ezek nagy részét átveszi az állam. Ha az állami intézmények jól működnek, akkor ez az öregeket és betegeket szinte teljesen magába foglalja, az ifjú nemzedék felnevelését pedig nagyrészt. Ugyanakkor ez az a szféra, ahol a család a legmakacsabban tartja pozícióit. Azon belül is elsősorban, ami a nevelést és az elsődleges szocializációt illeti. A szükséges tudásanyagot már nagyjából a formalizált (iskolai) oktatás biztosítja (jobb esetben). Ami azonban a társadalmi együttéléshez szükséges viselkedési sémákat illeti, abban a család egyelőre kikerülhetetlen. Pontosabban a családok szerepének csökkenésével és eme ősi multifunkcionális struktúra felbomlásával egyre több gyereket szocializálnak csonka családban, árvaházakban és galerikben. Az eredmény egyértelmű. Jobb esetben ezeknek a gyerekeknek gyengébb a tanulmányi átlaga, és több köztük az idegbeteg, rosszabbik esetben eleve aszociális (némi egyszerűsítéssel bűnöző) viselkedési mintákat vesznek fel. Erről később még lesz szó.

A családok szétesése tehát tovább terheli az állami szociális rendszert, hiszen több árvaházra, pszichiátra, rendőrré és börtönre van emiatt szükség. Így az állam próbál valamilyen módon kedvezményeket nyújtani a fiatal családoknak, hogy azok könnyebben tudják nevelni vagy egyáltalán vállalni a gyereket. Honnan lehet beszerezni a családtámogatáshoz szükséges pénzt? – helyes: adókból. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a gazdagabb családokból vonnak el jövedelmet, hogy a

szegényeknek juttassák. Ezáltal eléri, hogy kevesebb legyen a jómódú és több a szegény. Miáltal tovább csökken azon családok száma, akik képesek épkézláb polgárokat szocializálni és nő azoké, ahol a gyerekek munka helyett a segélyre várást, a munkakerülést és bűnözést sajátítják el, mint természetes életformát. Ezáltal tovább erősödik a nyomás a rendes családokra, amelyek aránya tovább csökken, amíg az egész társadalom össze nem omlik. A klasszikus szociológiában az elszegényedés, lecsúszás, slummosodás (amikor egy városrész züllik el, mert kiszorulnak a környékről a középosztály képviselői) jelenségeit sokan leírják. Az egész társadalom degradálódásának jelensége viszont kevésbé népszerű téma. Nekünk viszont erről kell fogalmat alkotnunk, ha meg akarjuk érteni, ami körülöttünk zajlik.

Nem funkcionáló és csonka családok értelemszerűen voltak a tradicionális társadalmakban is. A mai helyzetek azonban viszonylag ritkábban állhattak elő, mert a hirtelen halál (háborúk, járványok, balesetek, gyilkosságok stb.) gyakoribb volt, a rokonság viszont kiterjedtebb. Az özvegyek és árvák, valamint a betegek gyámoltása el volt ismerve társadalmi feladatként. Ezzel az egyházak és a magánemberek jótékonyága volt hivatva megbirkózni. A kettő összefüggött, mert a jelenlegi gondoskodó-jóléti állam (a szociális állam szinonimái) intézményei egyházi intézményként jelentek meg, amelyeket nagyrészt magánemberek önkéntes adományaiból tartottak fenn.

A modern társadalmak újraelosztó rendszerei sem képesek mindenkin segíteni. Annál is inkább, mivel nem minden modern társadalomban működnek ezek elfogadható szinten. De a számunkra mintául szolgáló nyugati demokráciákban is rengeteg az olyan szerencsétlen, aki az állam szociális hálója alá kerül és nincs rokonsága sem, amelynek a szolidaritására számíthatna. Ezek a tömegével is egyházi és egyéb jótékonyági szervezetek – többnyire alapítványok – próbálnak valamit kezdeni. A küzdelem a nyomorral kilátástalan, de évezredek óta vannak olyanok, akik erkölcsi megfontolásokból áldoznak saját jövedelmükből ennek enyhítésére. A társadalom szociális alrendszerének ezek a magán-segélyszervezetek adják a harmadik típusát. Mi is gyakorta találkozunk ilyen példával. A hollandok – egyházi alapon – néha kárpátaljai hittestvéreiket is segítik azon túl, hogy cigányokat próbálnak makacsul és eredménytelenül téríteni. Nap mint nap találkozunk műtetre, gyógykezelésre gyűjtő házaló családokkal. Valamint karácsonykor jóllakatott árvákkal az egyébként purgatóriumi képet mutató (állami) árvaházakban. Azt lehet mondani, hogy a társadalom szociális funkciójának ellátásában az erkölcsi indíttatásból, magánemberek által finanszírozott jótékonyági intézmények történelmi korszakoktól függetlenül játszották a maguk kisegítő szerepét.

A modern kor azonban mindenre rányomja a bélyegét. A magánalapítványok is kaphatnak állami támogatást direkt juttatások és adókedvezmények formájában. Az állam még arra is képes néha, hogy be nem avatkozással segít. Például kevesebb adót szed be a családos emberektől, mintegy rájuk bízva, hogy belátásuk szerint próbálják meg alapfunkciójukat jobban ellátni a náluk hagyott összegből. Természetesen akkor, ha a politikai garnitúra, amelyik hatalmon van középosztálybeli szavazatokra számít, és nem lumpenekére, akiknek az adókedvezményes családtámogatás miatt kevesebb jut. A politikai alrendszer működéséről azonban még lesz alkalom elgondolkodni.